

Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről

A körülmények inkább szerencsétlen, de azért végül mégis szerencsés találkozása folytán ma (2007. aug. 11.) került kezembe Kenesei István csaknem 3 évvel (2004: 441–5) ezelőtt megjelent *Szavak, morfémák, toldalékok* című cikke, amelyet teljes egészében csak a nézetünk között mutatózó különbségeknek szentelt. Eddig mindketten több munkát jelentettünk meg a morféma-rendszerezéssel kapcsolatban.¹

A Magyar Nyelvőrben annak idején A nyelvtudomány műhelyéből című rovat az én cikkemmel indult. Örülök a cikkeimre történő kis utalásoknak is, s még „legmerészebb álmaimban” sem gondoltam, hogy nyelvészetünk egyik jeles képviselője teljes hozzászólást ír „ad hominem” kritikáimra válaszolva. Kenesei kezdő és befejező mondatában megállapítja, hogy „Pete István [...] nem kis feladatot tűzött maga elé azzal, hogy – mint mondja – újradefiniálja a morféma fogalmát, illetve ezen belül meghatározza a »zéró kategória« használatát” (2004: 441). „Pete cikkei több problémát vetnek fel, mint amennyit megoldanak” (2004: 445). Vagyis nem „apró-cseprő” feladatot tűztem magam elé, a felvetett problémák kisebbik hányadát talán megoldottam, nagyobbik hányada – annak ellenére, hogy én mindegyikre javasoltam megoldást – továbbra is nyitott. A vita esetleg kollégáinkat is ösztönzi a felvetett kérdések továbbvitelére. A problémákra általánosabb kérdésfelvetések keretében reagálok.

Mi káros, mi nem? Teljesen egyetértek Keneseivel, hogy felesleges bárkinek is aggódnia a nyelvészeti szakmunkákban fellelhető különböző meghatározások és irányzatok miatt. Én soha egyetlen munkámban sem írtam, hogy a nézetek sokfélesége „káros volna tudományunkra nézve” (Kenesei 2004: 441). Én sem kedvelem azonban „a terminológiai zűrzavar” növelését. Vö.: „Természetesen itt is és a továbbiakban minden elméleti megfontolás ellenére, a terminológiai zűrzavart elkerülendő megtartjuk a hagyományos elnevezéseket” (2000: 127). A *rag* és a *jel* megtartásáról van szó.

A metanyelvi terminológia változatosságáról, avagy mi ellen is „hadakozom”? A nyelvtudomány többek között valamely nyelv szerkezetén belüli különböző szintek (ang. *levels of language*, ném. *sprachliche Ebenen*, or. *уровни языка*) **formai és tartalmi** rendszerének a leírása. Ez a leírás magától értetődően különböző elméleti keretekben s az elmülethez kapcsolódó eltérő metanyelven lehetséges. Én – Kenesei szavaival élve – csak az ellen „hadakozom”, hogy ugyanazt a nyelvi jelentéget egy már meglévő, általánosan elterjedt műszó helyett egy másik nyelv nyelvtanából átvett tükörszóval vagy „kitalációinkkal” helyettesítsük: az angol *government* például nem *vonzat*, ahogy ezt megszoktuk, és ahogy ez Ország László szótárában is található, hanem *kormányzás*, az *alapszóból fej* (ang. *head*) lett, a *bővítményből* pedig *módosító* (ang. *modifier*), az *időhatározóból* így *időmódosító*. Trón Viktor *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtant* írt. (A strukturális mondatban nem ilyen?) Jó lenne, ha a *határozószo* ’adverb’ **szófaji** terminust és a *határozó* ’adverbial’ mondatrészi

¹ Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*, JPTE PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 91–5. – A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 1998. 122: 67–80. – Ezeken kívül a monumentális *Strukturális magyar nyelvtan Morfológia* című 3. kötetében (szerk. Kiefer Ferenc, 2000. 73–136) ő írta a *Szavak, szófajok, toldalékok* című részt.

Pete István: Az összetételek tipológiájáról. *MNy.* 1995/2. 91: 270–81. – Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 1997/1. 121: 34–43. – A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 1997/4. 121: 470–5. – A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 1999/4. 123: 483–95. – A magyar igeragozás típusai. In: Büky László–Maleczky Márta: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, III.* Szeged, 1998. 133–48. – A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 1999/4. 123: 483–95. – Strukturalista és strukturális nyelvelírás. *Nyr.* 2000/3. 126: 351–9. – Hány esetük van a magyar főneveknek. *Nyr.* 2003/3. 127: 308–13. – Szófajaink rendszere és hierarchiája. *MNy.* 2000/3. 96: 257–72. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Nyr.* 2004/3. 128: 326–38. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 2004/2. 128: 187–95. – Morféma-rendszerezésünk vitás kérdéseiről. *MNy.* 2006/2. 102: 154–69. – A határozott tárgyvas ragozásról. *Nyr.* 2006/3. 130: 317–24.

terminust következetesen helyükön használnánk. Továbbá az ellen is „hadakozom”, hogy szintaktikai műszavakat (*független szó, függőszó*) vagy a morfémák rendszerezésére használt terminusokat (*toldalékok*) összevegyítve lexikális elemek elkülönítésére használjuk. (A *lexikális elemek* elnevezés nekem a MMNYR.-ben [I. 1961: 295–332] található **szóelemtant** asszociálja.) Az ellen is „hadakozom”, hogy Kenesei az inflexiós morfémák jelekre és ragokra történő bontását folyamatosan „magyar grammatikai hagyományként” értékeli (2000: 122, 127). Azt meg végképp nem értem, hogy az angol *inflection* terminust miért a magyar raggal *s* miért nem a magyar jellel azonosítja, hisz az angolban nincs esetenként változó esetrag és személyenként változó személyrag. Vö.: „igeneveket meghatározó affixumok nem képzők, hanem inflexiós affixumok, vagyis ragok, illetve jelek a hagyományos magyar nyelvtani terminológia szerint, amelyben a ragokat megelőző inflexiós morfémáknak külön nevük van, amikor ragok előtt állnak: jelek” (2000: 127, 122). Gondolatmenetének további részében is természetesnek tartja, hogy „a külföldi szerzők a jelet és a ragot nem vizsgálják külön, hanem inflexió néven említik azokat a toldalékokat, melyeket a magyar szakirodalom főleg elhelyezkedésük alapján két további csoportra oszt” (2000: 129). A „külföldi” helyett miért nem lehet a valóságnak megfelelően azt írnia, hogy az angol grammatikai hagyomány minden szóalképzést (névszóragozást, igeragozást és a fokozást) inflexiónak, a benne részt vevő morfémákat inflexiós képzőknek (morfémáknak, affixoknak, egyeseket néha végződésekknek, például a latin esetragokat, az angol főnevek többes számát jelölő morfémát) nevezi: *inflection, inflectional suffix (affix, morpheme, ending)*. Vö.: „1874 H. SWEET Old English is the period of full inflections [...] Middle English of levelled inflections [...] and Modern English of lost inflections” (The Oxford Dictionary of English Grammar 1994: 204). Valamint: **ending** The final part of a word, constituting an inflection (135). Vö. or. окончание ‘rag’. A németben az angol *inflection* megfelelője *Flexion* (pontosabban **Flexionssuffix** és **Flexionsendung**). Nemegetszer leírtam, hogy az oroszban már alapfokon megkülönböztetik a **szó-** és **formaképzőket** (словообразующие и формообразующие суффиксы), valamint a **ragot** (флексия/окончание). A orosz formaképzők szinte teljesen megfelelnek a magyar jeleknek. Kis-Erős Ferenc nyelvtana (1915: 374) **képzőszerű jelekről** (vagy rövidebben csak **jelek-ről**) ír. Vagyis a képzők új szót képezve a szó valamennyi grammatikai alakjában megmaradnak, a képzőszerű jelek viszont egy szó grammatikai alakját képezik, s mint ilyen „képzők” egy szó valamennyi esetében vagy személyében ott vannak, a ragok viszont esetenként vagy személyenként váltakoznak. Ezt a Magyar Nyelvőrben (2004: 194) szintén leírtam. Ennek ellenére Kenesei úgy véli: „Pete nem érvel, hanem kategorikusan kijelenti: »A magyarban **esetragokat, igei és névutói személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg...«” Szögletes zárójelbe téve éppen azt hagyta ki, amit hiányol: „Ezek [ti. **a ragok**] a ragozási paradigmában esetenként, illetve személyenként változnak meg.” Kenesei azonban még mindig nem tudja eldönteni, „hogy képzőről vagy inflexiós morfémáról van-e szó, mint például a határozók *-an/-en* toldaléka esetén” (2004: 444). Tessék elragozni például a *lassan* és *szépen* határozószókat. Ha ez nem sikerül, akkor nincs rag. A rag a szónak ragozáskor váltakozó része. (Vö.: **decline**: inflect a word through different cases; give in set order the cases of. Chalker–Weiner 1994: 1004). De elég arra gondolnunk, „hogy ha **szófajváltás** történik, akkor a végződés csakis képző lehet”. Ezt Kenesei írta le (2000: 131).

Bizonyára egyetértünk abban, hogy szükséges az idegen nyelvek ismerete. A latin kötelező oktatásának a megszüntetése ellen gyakran hangoztatott érv, hogy nagyban segítette más nyelvek elsajátítását. A „veszteség” az anyanyelv leírásának általános nyelvészeti szempontú megközelítésével és a nyelvészeti fogalmak nagyjából azonos fokú differenciálásával, valamint más nyelvek (elsősorban az angol, a német és az orosz) általánosan használt terminológiájához való igazodással jelentősen enyhíthető. Kenesei ez irányú igényem kifejezését „felelősségre vonásként” értelmezi. Vö.: Pete István (2004: 191): „Számomra érthetetlen a nyelvtudományban már elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökerek« [ang. *free and bound roots*, ném. *freie und gebundene Wurzels*, or. *свободные и связанные корни*] mellőzése (vö. H. Pelz 1975: 16).” – Kenesei István (2004: 443): „[Pete] azért vont felelősségre, mert úgymond mellőzöm a nyelvtudományban már

elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökök« terminusok[at]”. Az „érthetlenség” részéről csak annyit jelent, hogy nem értem az okát a már „honos” terminus mellőzésének. Sajnálom, hogy a magyarázat most is elmaradt.

Saussure és a morfológia: lehetséges-e szintaxistól független morfológia? Kenesei (2004: 441) szó szerint idézi Saussure-t, a 443. oldalon átfogalmazott formában ismét figyelmembe ajánlja, hogy „már Saussure is megmondta, hogy nincs morfológia szintaxis nélkül”. A nyelvészetben volt egy hangközpontú, majd szóközpontú nyelvészet, a strukturalizmusban a nyelvészet mondatközpontú lett, a posztstrukturalizmus ezt szöveggközpontúvá tette. Vö.: Kelemen János: „A filozófiai nyelv-analízis meghaladta ugyan a szóközpontú elméleteket, de ugyanúgy megáll a mondatnál, mint a nyelvészet [...]. Kétséges, hogy szempontjai e határon túl is alkalmazhatók...” (1981: 293). Kelemen csak azért idéztem, mert már egy negyed századdal ezelőtt is túlhaladott volt a mondat nélkül semmi sem lehet nézettel való tagadása egy nem mondat szintű nyelvelírásnak. Egyébként a *Strukturális magyar nyelvtan szerkesztője* is követhette volna a saussure-i gondolatok jegyében szerkesztett MMNYR.-t, amelyben nincs morfológia, de Saussure ellenére „elfér” egymás mellett a 900 oldalas strukturális mondat és a több mint ezer oldalas strukturális morfológia. A nyelvhasználatban a morfológiai és a szintaxis elválaszthatatlanok egymástól és a többi nyelvi szinttől is. (Ezt bizonyítja például a *morfoszintaxis* megjelenése is). De a következő kis vicc pedig a szövegtantól való elválaszthatatlanságot igazolja:

Felirat a szigorú főnök irodájának ajtaján:

Szereti a repülést?

Szeret új emberekkel megismerkedni?

Szereti a szabadságot?

Míndez az Öné lehet, ha még egyszer lazszáláson kapom!

A morfémátlan és „a nyelv szótára”. Kenesei elmagyarázza, hogy „a beszélő nyelvi tudása szempontjából [...] a morféma nem más, mint egy elemzési szint, de valójában nem releváns abból a szempontból, hogy mik a nyelv szabályrendszerének »engedelmeskedő« alapegységek. Ezek ugyanis a nyelv szótárának egyedileg listázandó elemei, vagy ahogy di Sciullo és Williams (1987) nevezi: »listémák«. StrMorf. kötete tehát ezért nem szentel különösebb figyelmet a morféma meghatározásának” (2000: 441). Hogy mi „a nyelv szótára” (másképpen „a lexikon” (2000: 105), erről Kiefer Ferenc *A szótár* című alfejezetben bővebben, de nem egyértelműen tájékoztat (2000: 25–37), sőt még egy **szótár** → **szintaxis** → **fonológia** komponensekből álló nyelvelméletéről is ír (25). Végezetül amellett érvel, „hogy a morfológia helye a szótár – függetlenül attól, hogy szóképzésről, szóösszetételről vagy ragozásról van-e szó”. Ha ez a meggyőződése, akkor mi végre szerkesztette a StrMorf.-ot? Jelenleg a morfológián belüli morfémátlan, de minden nyelvészeti diszciplína és a **szótártan** (ang. *lexicography*) a nyelvészet más rendeltetésű különálló részei. Az, hogy mi tartozik egy szótárba, az egyre differenciáltabbá váló szótártípusoktól és a szótárszerkesztőktől függ. A 7 kötetes ÉrtSz.-ban például még nem szótározzák a képzőket és a ragokat, az ÉrtKSz.-ban – ha csak egy részüket is – már igen. A Duden-féle *Deutsches Universalwörterbuch*ban a szavak morfémákra való tagolását is megtaláljuk. Az oroszban már **32** szótártípust különböztetnek meg. A nyelvtani szótárak közül kiemelkedik A. A. Zaliznjak grammatikai szótára (2. kiad. 1980), amely 100 000 szó **teljes** grammatikai jellemzését adja. Vagyis nemcsak a morfémákat, hanem az egész morfológiát, szóképzést, sőt még a mondatban egy részét is lehet szótárakban „listázni”. É. Kiss és Szabócsi szerint: „A mondatani szabályokat a szótár »táplálja«” (1992: 44). Végül kijelenthetnénk, hogy csak a textológiának van „valóságos tárgya”. Én továbbra is úgy látom, hogy a szótár csak **összegezi és szótárosítja a különféle nyelvészeti diszciplínák** eredményeit, de nem helyettesítheti azokat. Erre egy friss példa: a Pusztai Ferenc szerkesztette ÉKSz. „szótárosította” és átkelesztelte a nyelvi tényeknek megfelelő birtokos személyragokat annak nem megfelelő birtokos személyjelekké. (Az ige személyragjai vi-

szont megmaradtak ragoknak.) (A *nemtudomka* – Papp 1994 – szóban már nincs személyrag: **nemtudodka* stb.) Egy szóban lehet két rag is: *Sokszor lótok-futok a semmiért.* Az a vélemény sem kivétel nélküli állítás, hogy a rag után nem állhat szóképző morféma. Az oroszban élő (mozgó, esetenként és személyenként változó) ragok után is állhat szóképző morféma: *кто-то, кого-то, кому-то* 'vki, vkit, vkinek', *трудиться* 'dolgozni', *труж-у-сь, труд-ишь-ся, труд-ят-ся, трудяц-ишь-ся, трудяц-его-ся* 'dolgozó – dolgozót / dolgozóknak a...'. Sőt a magyarban a személyes névmások váltakozó **esetragjai** után is állhatnak személyenként váltakozó személyragok: *(én)velem, (te)veled, (én)értem.* Több határozószó (például: *magyarul*) képzője zárómorféma, mégsem rag. Vö.: „Pete ama kérdésére, hogy a *kijárat* szóban mi a *jár* »gyökér«, a fejezetben viszonylag pontos választ lehet kapni. A *jár* természetesen független szó, amint a *ki* is. Mivel azonban az *-at* toldalék nem produktív, és ezért a nyelv szótárában nem az »aktív«, csupán a szófajt és a képzés tövét felismerni segítő »passzív« részben van felsorolva, a *járat* szót külön címszóként kell jegyezni. Csakhogy a *kijárat* nem a *ki* + *járat* összeadásából, de nem is a *kijár* + *at* (termékeny) szóképzésből származik, mivel igekötőt főnévhez nem tehetünk, és mint láttuk, az *-at* nincs benne az »aktív« szótárban, de még ha benne lenne is, az állomásról »kijárni« legfeljebb a vasutasok szaknyelvében a vonat, de nem az utas szokott. Nincs mit tenni: a *kijárat* szónak külön egységként kell szerepelnie a szótárban” (Kenesei 2004: 443–4). Én a morfológián belül választom el a morfémát a morfonológiától és szófajtantól, a morfémáton belül a morfémarendszerezést, szóalakképzést, szóképzést és összetételek című alfejezeteket különböztetek meg. Egy szó jelentéseinek ismerete sokszor a beszélőtől is függ. Én például 3 évig naponta *bejártam* (gyalog) a 7 km-re lévő tanyáról Debrecenbe, ahol tanultam, és *kijártam* a tanyára. Pustainál az ÉKSz.-ban a következő szavak, képzők mind külön **címszóként** szerepelnek: *jár* (17 jelentéssel), két *járat* 3-3 jelentéssel, a *kijár* igének 8 (!) jelentése van (Kenesei csak a másodikat ismeri), található egy *kijárat* tárgyas ige 3 jelentéssel, egy 2 jelentésű *kijárat* főnév, továbbá egy *-at/-et* igéhez járuló főnévképző 5 jelentéssel. (A negyedik jelentés *ritk.* <A cselekvés helyének megnevezésére> *Kijárat, bemenet.*) Van még egy *-at/-et* igeképzős *jár* gyökerű ige is: *kongat, járat.* A *ki-* morféma 4 jelentésű határozószó. Tehát valóban „nincs mit tenni”: „a nyelv szótára, lexikona” csak összekeszálhatná ezt a szinte ideálisnak tekinthető „kézi” szótározást. S végül, Kenesei megkerülte a kérdésemet: a *kijárat* szóban a *jár* és a *ki* szóelemek (szógyökér és prefix), a független szó (bloomfieldi terminussal „szabad szó”) maga a *kijárat*. Vö.: *Mi van itt? – Kijárat.*

A bloomfieldianizmus minimális szabad formái és a lexikális elemek típusai Kenesei metanyelvi rendszerében. Kenesei metanyelvi rendszerének egyik kulcsszava a bloomfieldi „minimális szabad forma” (2000: 79) – (ang. *minimum/minimal free form*), amely megnyilatkozásként önállóan használható. („The smallest linguistic unit that can function on its own as a complete utterance”). Bloomfield már 1933-ban szabad formaként határozta meg a szót („The word is a minimum free form”, amelyből Keneseinél „független szó” lett. Chalker és Weiner (1994: 241) értékelése szerint: „This definition is open to criticism”. Egyrészt önálló megnyilatkozásként egyes toldalékokat is használhatunk: *Az izmusok története a festészetben.* Vö. az angolban: *Did you say disinterested or uninterested? – Dis.* Másrészt e meghatározás alapján a névelők, a névutók, kötőszók stb. nem szók.

• **T. Givon értékelése a bloomfieldianizmusról** (1984: 25). „Such formalism fosters the illusion of science by downgrading its open-ended, tentative and ongoing nature. My own bias has been, for many years, that such premature closure, completeness, consistency and formalization are both unnecessary and unwise.” Vö.: „Ennek a formalizmusnak többféle megoldást lehetővé tevő kísérleti és folyamatosan változó jellege a tudomány illúzióját kelti. Évek óta meggyőződésem, hogy a viták idő előtti megszüntetése, a teljesség tudata, a további formálhatóságról való lemondás és a formalizáció szükségtelen és nem bölcs dolog.”

• **Kenesei István lexikális elemei.** Kenesei L. Bloomfieldtől eltérően **lexikális elemeket** különít el, amelyek lehetnek **független szavak, függőszók, félszók, tövek, toldalékok** (2000: 134).

Ez az osztályozás vegyíti a mondattani, a szótani és a szavakon belüli morfémaszintű elemzést. A **független szók** általánosabb értelmezése egy közbevetett szó, amely nem nem függ a mondat szerkezetétől. (Vö.: Hartmann–Stork 197X: 109: „Independent element: a word or phrase, usually an interjection or exclamation, which has no grammatical connexion with the rest of the sentence in which it functions, e.g. *well* in *Well, what about it?*” [‘Nos, miről van szó?’].) A **függő szó** az alárendelő szerkezetek alapszavának függő tagja, más szóval a determináns. (Vö. David Crystal 1993: 97: **Dependent element**: „Descriptive of any element whose form or function is determined by another part of the sentence. In the phrase *the black book* the article and the adjective both depend on the noun” (‘a fekete könyv’ szerkezetben ‘a névelő és a melléknév is a főnévtől függ’).) A **toldalék** pedig már a morfémaelemzés szintjéhez rartzodik. Csak egy részük „lexikális” jelentésű. A toldalékok a **szógyökérhez** (abszolút szótóhoz) járulnak. Kenesei **szótőnek** csak az önállóan nem használható kötött szógyökereket (*fesz-es*, *hent-es*) tekinti. Toldalékok azonban szinte bármely típusú szógyökérhez járulhatnak.

Senkire, semmire nem tekintő metanyelvészkedés és annak „érintetethetlensége”. A *Magyar grammatika* és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Mondattan, Hangtan és Morfológia) összevetése arra enged következtetni, hogy van egy „emberi léptékű”, elsősorban a magyar nyelvet leíró, az anyanyelvoktatást szolgáló és az idegennyelv-oktatást is segítő nyelvtudomány és egy „monumentális léptékű”, főként angol nyelvi anyagra támaszkodó, annak terminológiáját átvevő, és a már kész elméleteket a magyar nyelvre **alkalmazó metanyelvészetszerű**, de a „modern”, az „új” nyelvelírás, sőt mi több „**a**” nyelvtudomány igényével fellépő irányzat. (É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter könyvének *Új magyar nyelvtan* [1998] címe engem kissé emlékeztet H. Я. Мapp, «Новое учение о языке» tanára.) Ebben az irányzatban sok általános nyelvészeti szempontból és a magyar nyelvelírás szempontjából is helytálló, meggondolásra készítő, sőt előrendelő megállapítás is található. Én elsősorban a vitára ösztönzőket emeltem és emelem ki.

• **A félszó terminus.** Kenesei arra a megjegyzésemre, hogy a „félszó” terminust is egyénien értelmezi, így reagál (2004: 443): „Csakhogy én sem egyénien, sem sehogy máshogy nem értelmeztem a »félszó« terminust, hanem kitaláltam és meghatároztam az általam alkotott rendszeren belül – tekintet nélkül arra, hogy más nyelvészek alkalmaznak-e »félsegédige«, »féloldalék« vagy más szakszavakat. Vagyis Pete arra alapozott kritikája, hogy egy másik terminust miképp szokás használni »a« nyelvtudományban, egyszerűen irreveláns”, mivel nem lehet az adott elméletektől függetlenül megvizsgálni, miért szerepel egy leírásban az adott terminus. Az elméletek és műszavaik összefüggését illetően teljesen egyetértek Keneseivel. Az is nem egyszer előfordult már a tudományok történetében (ez azonban általában nem a nyelvészet), hogy két nagy tudós – például N. I. Lobacsevszkij és Bólyai János – egymástól függetlenül, szinte egyszerre jutnak hasonló eredményre hasonló és eltérő műszavak használatával. Mindezek ellenére kissé furcsállom, hogy Kenesei az „általa alkotott rendszeren belül” tekintet nélkül bárkire és bármire „kitalálta” a *félszó* terminust, mivel ilyen mintájú szó bőven van a németben (*Halbsuffix, Halbpräfix, Halbkonsonant, Halbmundart, Halbreim, Halbstimme, Halbvokal/ Semivokal*), előfordul az angolban is (*semi-consonant, semi-vowel, semi-auxiliary, semi-modal, semi-negative*). Sőt a StrMorf. 24. lapján Kiefer Ferenc ezt írja: „Az *al*, *ál* és a *féle*, *szerű* elemeket **félszavaknak** nevezhetjük.” Az ÉKSz.-ban (2003) az **értelmez** ige jelentése: ‘meghatározza és kifejti vmely szó v. kifejezés jelentését’, a **meghatároz** szóé pedig ‘fogalmat osztályba besorolva és egyedi jegyeit megjelölve a többi fogalomtól elhatárol’. Kenesei meghatározása szerint a félszó: „a mellérendelés-próbának eleget tevő összetélteli tag, például *szoborvagy képszerű* „, (2004: 143). Van azonban egy „irreveláns” megjegyzésem: a mellérendelési próba számos két egész szavas összetétellel és szószerkezetre is érvényes, vö.: *falu- és városszerte, gáz- és villanyszerelő, menny- és ágyüdörgés*, sőt *ki- és bejárkálnak; Zsíros vagy vajjas kenyeret kérsz?* A Kenesei által alkotott metanyelvben mindez „félszó” lenne, mert eleget tesz a mellérendelési próbának. De hogyan tesz eleget a mellérendelési próbának a *szerte* félszó a következő mondat-

ban: *Szertenézett s nem lelé Honját a hazában* (Kölcssey)? A mellérendelési próbára a lényegyet tekintve azonban semmi szükség, mivel nem határolja el a félszókat a nem félszóktól. Nem csak Kiefer Ferenc tudja e próba nélkül is, hogy melyik szóelem nem használható önállóan. De nézzük tovább, hogyan védi Kenesei a „metanyelvészkedést”: „Pete például félreérti, illetve félremagyarázza a szintaktikai üres kategóriák szerepét és jelentőségét. Ezekre ugyanis az elméletet megszóba elvek működése miatt van szükség mint az elméleten belüli konstruktumokra, azon belül létrehozott segédfogalmakra. Megindokolásukhoz a »kormányzás-kötés« típusú generatív szintaxis keretei között mozogva az ún. esetelmélettől kezdve a tematikus kritériumon át az üres kategóriák elméletéig sok mindent kellene áttekinteni” (444).

En egyenrangúsági, a nyelvtudományhoz tartozó alapon azonban létjogosultnak tartok egy olyan nyelvi tényekkel igazolt leírást is, amely e „sok minden” nélkül, azoknak a bizonyos „konstruktumoknak” a teljes mellőzésével, „kormányzásról és uralkodásról” elfelejtkezve írja le a magyar nyelvet.

A Meaning-Feindlichkeit „visszatérése”. Kenesei idézi Saussure-t, aki szerint „a nyelv forma és nem szubsztancia”. Ez itt a hangalak és a fogalmi jelentések szembeállítását jelenti. A szubsztancia egyébként „minden dolog és jelenség változatlanul képzelhető végső alapja, lényege”. A formalista glosszematikában Louis Hjelmslev már a **kifejezés szubsztanciájáról** (substance of expression: hangok, írásjelek, gyorsírás, morzeábécé stb.) és a **tartalom szubsztanciájáról** (substance of content: a beszélőt körülvevő világ, képzetek, fogalmak stb.) is szól. Az, hogy egy fogalmat az egyes nyelvekben milyen hangszorral jelölünk, az „önkényesnek” is tekinthető. De a legkisebb nyelvi jel, a szó és a fogalom kapcsolata a különböző nyelvekben azonban már nem önkényes, hanem konvencionális, sok esetben pedig motivált. Kenesei azonban Saussure mellett jobbra a múlt század 30-as éveiben formálódó Leonard Bloomfield iskolájából kiteljesedő, szintén Saussure-re hivatkozó bloomfieldianizmus ihlette **amerikai strukturalizmus** tanainak a híve, túlhaladott nézeteinek a felújítója. Bloomfield a **behaviorizmus stimulus-response model** inger és reakció viszonyára visszatekintő viselkedési (ideértve a gondolkodást és a beszédet is) modell hatására a jelentést a beszélő és a hallgató közötti szituáció függvényének tekintette. Tanítványai pedig a szubjektív jelentést igyekeztek kikapcsolni a leírásból. Kenesei szinte az ő nézeteiket képviseli, amikor kijelenti, hogy „a saussure-i értelemben a rendszert éppen a formai különbségek határozzák meg” (2000: 97), „mind elvileg, mind gyakorlatilag lehetséges csupán formai, lényegében disztribúciós ismérvekre támaszkodva meghatározni az egyes szóosztályokat” (100), „ez a felfogás sokkal kevésbé támaszkodik olyan bizonytalan ismérvekre, mint a jelentésbeli vonatkozások...” (105). „Az igazi, azaz a formális tulajdonságokon alapuló különbségek a hagyományosan »alakítani viselkedésnek« és »mondathelyi szerepnek« nevezett jellemzők segítségével ragadhatók meg” (99), „a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartjuk, és a továbbiakban eltekintünk tőlük”. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a szófaji kategóriális jelentés magában foglalja az adott szófaj alakítani és/vagy mondatbeli viselkedését is, továbbá szavak típusainak megállapítása inkább a szófajtanba tartozik (Pete 2000: 257). A tisztán formális felfogás „értelmetlen” voltára figyelmeztetett Roman Jakobson (1956, vö. H. Pelz 1987: 67): *Linguistics without meaning is meaningless.* (‘Jelentés nélkül a nyelvészet jelentéktelen’).

A morféma elsősorban jelentést hordozó vagy pedig inkább formális nyelvi egység? A morféma „újából újrameghatározásának a szükségessége” elsősorban Kenesei olvasgatása közben merült fel bennem, egy-két kitétele ugyanis általam igaznak vagy féligaznak vagy más elméleti keretek között megoldhatóbbnak látszó gondolatok megfogalmazására ösztönzött. (Ez az oka, hogy a neve többször, mintegy „ellenpontként” jelen van az általa méltán tollhegyre tűzött cikkemben.) Íme néhány példa:

- Kenesei István kiemelten hangsúlyozza, hogy „a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is **a formai**, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat” fogja vizsgálni (2000: 76). Keneseinek ez a célkitűzése inspirált, hogy a tartalmi és formai oldal viszonyában a **formai**

oldalnak az elsőbbségét hangsúlyozzam, nem lemondva a tartalmi oldal fontosságáról. Ebben nincs semmi különös: a nyelvek is elsősorban hangalakjukban különböznek. Így született meg a következő morfénameghatározásom: **A morfé mák szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró legkisebb aszimmetrikus formai egységei** (2004 :189).

• **A zéróról.** Kenesei István (1998: 71) hangsúlyozza, hogy a „**zéró morféma** koncepcionális problémákat vet fel”. Ez a kitétel készített a zéróról szóló cikkem megírására. Kenesei erre történő utalásomat szintén „ad hominem” kritikáim közé sorolja (2004: 444): „Nos, ha valamivel koncepcionális probléma van, akkor a fogalom létezését szoktuk kétségbe vonni. Cikkemből annak kellett volna kiderülnie, hogy alapos indoklás nélkül nem szabad zéró morfémáról beszélni, viszont a zéró allomorfook segítségével sok esetben jobb megoldásokhoz jutunk.”

Arra nem gondoltam, hogy a „koncepcionális probléma” felvetése azt is jelentheti, hogy magának a fogalomnak a létezését vonjuk kétségbe, hiszen nincs olyan terminológiai szótár, amelyben ne lenne zéró morféma. Számomra ez azt jelentette, hogy a zéró fogalomnak nincs koncepciója, vagy pedig ha van, akkor abba sok minden belefér. Charles Bally (1955: 177–81) példáiból levont következtetésem alapján úgy vélem, hogy a Kenesei által megkívánt „alapos indoklás” megvan. Zéróról ugyanis csak három feltétel együttes megléte esetén célszerű beszélnünk: 1) A zéró forma valamilyen **kategória** funkcionális rendszertagjának **határozott** jelentésű jelölője. 2) Egy lineárisan már **jelölt** viszonyisik egyik alakjának jelölő nélküli tagja. 3) Egy jelölt **paradigmatáblázat** egyik tagjának saját jelölő nélküli jelentése (2004: 332). Az allomorfoot illetően Keneseinek bizonyos esetekben igaza van. A határozatlan névelő esetében például a többes számban beszélhetünk ϕ allomorforól, az angol *sheep* főnévnek is lehet a többes számban az -s morféma kiejtésbeli (*cats, dogs, houses*) allomorfjai mellett egy ϕ allomorfja. A *children, oxen* többes száma viszont már egy másik szinonim morféma. A *vár* ϕ ige zéróját csak azon az alapon tételezhetjük fel, hogy az iktelen és ikes ragozás az alanyi ragozás két típusa.

• **Az ikerszavakról.** Kenesei (2000: 84) az ikerszavas összetételek ismétlő vagy rímelő tagjairól kijelenti, hogy „nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincsen, de valójában jelentésük sem, s ezért még morfé máknak sem tekinthetjük őket”. A magyarban meglévő **kettős tagolási rendszer** miatt szótagnak nem nevezhetjük őket. Hát akkor minék? Esetleg morfooidnak? (Egyesek szerint morfooid az interfex.) Ekkor jöttem rá, hogy a problémát az okozza, hogy az eddigi újradefiniálások ellenére is igazítani kell a morféma már régebben általánosan elfogadott definícióján. Így került bele morfemadefiníciómba, hogy a **tartalmi** oldalban (Inhaltsseite) elegendő lehet valamilyen jelentés vagy valamilyen **funkciónak** a megléte is, továbbá a morféma elsősorban formai egység, mivel egy jelentést – például az angolban (az „idegen” eredetű főneveket is beleértve) a többes számot csaknem tíz egymással semmiféle formai kapcsolatban nem lévő szinonim morfémával lehet kifejezni. Továbbá egy morfémának több jelentése is lehet. A magyarban például mások az igék személyragjai az alanyi és a határozott tárgy ragozásban, a jelen és a múlt időben, a feltételes módban, továbbá egy rag kifejezhet időt, módot, személyt, számot és szintaktikai kapcsolatot a tárgy két típusával. Mindez ékes bizonyítéka a morféma aszimmetrikus voltának. Emellett korunk nyelvtudományának egyik irányzatában az aszimmetrikus jelenségek külön vizsgálat tárgyát képezik (Kayne 1994).

• **A szótó és a szógyökér megkülönböztetése.** A magyar nyelvtanokban általában abszolút és viszonylagos vagy relatív **tövet** különböztetnek meg. Kenesei szerint „tönek azokat a félszókat vagy a felszópróbat teljesíteni nem képes kötött formákat nevezzük, amelyek maguk nem toldalékok, és/de hozzájuk képzők, azaz toldalékok csatlakoz(hat)nak”: *fesz-ül, fesz-es* (2000: 92). Bárcki Géza (1958: 17) abszolút tönek (szógyökérnek vagy tömorfémának nevezi a szónak azt a részét, amelyet valamennyi képző, jel- és ragmorféma leválasztása után kapunk. Ehelyett azt a módosítást javasoltam, hogy angol (*root – stem*), német (*Wurzel – Stamm*), orosz (*корень – основа*), francia (*racine – thème*), spanyol (*raiz – tema*) mintájára a magyarban is különítsük el a **szógyökér** és a **szótó** hasz-

nálatát. A szógyökér ugyanaz, ami Bárczinál, csak a meghatározása független a toldalékoktól: **a szógyökér rokon szavak további morfémákra nem bontható közös része, amely egy szócsalád jelentésmagját fejezi ki** (Pete 2006: 157).

• **A passzív, fiktív és fantomtövekről.** Keneseinél *A tövek* című alfejezet minden utalás nélkül e mondattal kezdődik: „Csoportosításunkból hiányolni lehetne az ún. passzív, fiktív vagy fantomtöveket, amelyekhez felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül, fesz-ít...* stb.” (2000: 91). Kiemelten hangsúlyozza, hogy láthattam volna, ő maga „*ezt a »tő« terminust vezeti be az említett példákra, megkülönböztetve a magyarban gyakoribb szó alapú és ritkább tő alapú morfológiai eljárás[ok]ra,*” (2004: 443). Megjegyzéseim: 1) Örültem volna, ha Kenesei cáfolja a *szógyökér* és *szótő* meghonosítására vonatkozó javaslatomat. 2) Nem lehetett nem észrevennem, hogy „szótőnek” ő a kötött szógyökereket nevezi. (Éppen ezt kifogásoltam.) Ezzel csak a *specificum hungaricumok* számát szaporította a nyelvészetben. De a *mesz-es – fesz-es, mészoltás – festávolság* szavak és e két szócsalád szavainak a képzése és összevetése azt bizonyítja, hogy a két típusú „morfológiai eljárásban” nincs alapvető különbség. 3) Én arra nem gondoltam, hogy Kenesei találta ki a „passzív, fiktív és fantom tövek” terminusokat. (A „passzív tő” például. T. Somogyi Magdánál (1992) jóval korábban megjelenik. Etimológiai elemzésekben a „fiktív, fantom tő” használata is előfordul. 4) E vita alapján – Keneseinek köszönhetően – úgy látom, hogy a kötött szógyökök szóképzési aktivitásuk szerint lehetnek **aktívak** (*fesz-es, fesz-ül, fesz-ít, meg-fesz-ít, fesz-eget, fesz-eng, fesz-telen, festáv, feszmérő*), **passzívak** (*patt-an, patt-og, patt-int; mészár-os, le-mészár-ol, mészárszék*) és **egyediek/unikálisak** (*csalamádé, bog-nár, bod-nár, hent-es*).

• **Az unikális morfémák, valamint a morfémaelemzés felső- és alsóhatár-törvénye, szubmorfémák.** Kenesei (2004: 442) furesdallja, hogy unikális morfémák is lehetségesek napjaink nyelvtudományában. Vö.: „Pete számára például az úgynevezett »aszimmetrikus unikális morfémák« is a meghatározás alá tartoznak, például a *hent-es, kort-es, fa-batka* [...] De hát ezekben nemcsak a *hent, kort, batka* lesz így unikális, hanem a szavak »másik fele« is. Azt ugyanis nem képzelhetjük, hogy a hentesnek »hentje«, a kortesnek »kortja« (vagy »kort-je«?) van ugyanúgy, ahogy a *boltosnak boltja, az órásnak órája* stb. [...] Szögezzük le Petével szemben, hogy a *hent, kort, batka* stb. hangsoroknak nincs jelentésük (sem »funkciójuk«), tehát nem morfémák, sem aszimmetrikusan, sem másképp. Az »unikális morféma« feltevése továbbá ahhoz a paradox helyzethez vezethet, hogy ezentúl akár a *körte* szót is felbonthatjuk a *fut-t-a* (vö.: *futtában*) mintájára *kör-t-e* »unikális morfémákra« [...]. Az unikális elemeknek semmi sem szab határt”. Vö. még: *dív-a, nyes-t, kar-ó, talm-i*. Megjegyzéseim: 1) Az „unikális morféma” műsöt nem én találtam ki. Vö.: „**Unikales Morphem** [...] Ausschlaggebend für die Klassifizierung eines Morphems als »unikal« ist, dass (a) das zusammen mit ihm auftretende Morphem eindeutig klassifizierbar ist, (b) das U. M. im Paradigma distinktive Funktion hat, vgl. *Himbeere* vs. *Erd- und Blaubeere*” (Bußmann 1990). – **Az unikális morfémák** kiválasztásánál a következő szempontok a mérvadóak: a) az unikális morfémával együtt szereplő morféma egyértelműen szegmentálható, b) az unikális morfémának megkülönböztető funkciója van. Vö.: *Himbeere* ’málna’ vs. *Erd- und Blaubeere* ’földieper’ és ’fekete áfonya’”. 2) Ha sem a *hent*-nek, sem az *-es*-nek nincs se jelentése, se funkciója, akkor e „két semmi” együttesének hogyan lehetséges két jelentése is (ÉKSz.). 3) A StrMorf.-ban (135) Kenesei hivatkozik Antal László 1964-es *A formális nyelvi elemzés* című könyvére. A Kenesei által bírált cikkemben (2004: 189) kiemelten ismertettem és alkalmaztam Antal felső- és alsóhatár-törvényét. A **felsőhatár-törvény** szerint egy morfémának egymástól függetlenül más szavakban is elő kell fordulnia, az **alsóhatár-törvény** pedig azt írja elő, hogy ugyanannak a morfémának más szegmentumok mellett is meg kell jelennie, mások mellett pedig nem. A *mészáros* és a *lemészáról* összevetése azt bizonyítja, hogy a *-mészár-* kötött szógyökér, mert toldalékok nélkül nem használható, de nem unikális morféma, mert van szócsaládja. A *mészáros, hentes, kortes, gyalogos, fűszeres – gyalogol, mészárol* (halomra *mészárolták* a lakosságot), *fűszerez* formai és **szemantikai** összevetése azt tanúsítja, hogy az *-es/-os* képző eleget

tesz mind az alsó-, mind a felsőhatár-törvénynek, tehát joggal választható le képzőként a *hent-es* és *kort-es* szavakban is. A képző előtt pedig gyökérmorféma szokott lenni. (Kenesei a morfémaelemzésnek mintha csak a disztribúciós módszerét ismerné, az eliminációs módszerről megfeledkezik.) Mivel a *hent-* és a *kort-* csak egyetlen típusú morfémakörnyezetben fordul elő, ezért unikális morféma. Keneseinek igaza lenne, ha bizonyította volna, hogy a *körte*, *nyest*, *karó*, *talmi* stb. szavak általa felvetett szegmentálása megfelel a disztribúciós morfémaelemzés fent alkalmazott törvényének. Szegmentálása enélkül „kritikai hevületű talmi okoskodás” érzületet ébresztett bennem. 4) A *boltos*, *órás* stb. főnevek jelentésének manapság nem az a fő jellemzője, hogy az egyiknek boltja van, a másikkal pedig órája. A *boltos*, *fűszeres*, *mészáros*, *hentes* szavakban az a közös – ahogy Kenesei is írja – hogy mindegyik ’foglalkozik vmivel’. Mi a különbség köztük? A *boltos* és a *fűszeres* jelentése régen a morfémák jelentéséből tevődött össze. (A *fűszeres* nemcsak fűszert, hanem általában élelmiszereket árul). A *hentes* és a *mészáros* jelentése pedig **idiomatikus**. A *hent-* és a *mészárgyökérmorfémák* funkciója lehetővé teszi az *-os/-es* képzős főnevekre jellemző ’vmivel foglalkozik’ általános jelentés kialakulását és annak konkretizálását: a két morféma idiomatikus egészként való funkcionálását. (A disznót régen, amikor ölték, először *lehenertették a földre*. A disznók a pocsoltyában *henteregnek*.) A *dugába dől*, *füstbe megy*, *egy fabatkát sem ér* szavak együttes jelentése is idiomatikus, de ez nem gátolja a szavak és a szavakat alkotó morfémák szegmentálását. 5) A Baranov és Dobrovol’skij (1996) szerkesztette terminológiai szótárban az angol **unique morpheme** orosz megfelelője **уникальная морфема**: *raspberry* ’málna’, *малина*. Az oroszban unikális képző is van: *non-адья* ’papné’. 6) Az előbb említett szótárban egy **submorpheme** – **субморфема** terminussal is találkozunk, amely bizonyos szó eleji vagy szó végi ismétlődő **hangkapcsolatok** viszonylagos csak hangalakú önállóságát jelöli. Ilyen például az angolban a szóeleji *sl-* (*slug*, *slimy* stb.), a magyarban pedig a szóvégi *-li* hangkapcsolat: *virslí*, *kifli*, *nokedli*, *hokedli*, *trampli*, *sámli*, *simli*, *rumli*, *bumli*, *fregoli*, *proli*, *troli*, *tipli*, *trampli*, *stempli*, *krumpli*, *fásli*, *cetli*, *muskátli*, *trotli*, *pertli*, *buli*, *kuli*, *pacsulí*, *pakli*, *rékli*, *bicikli*, *stikli*, *nudli* stb.

• **Van-e gyökérmorféma nélküli szó?** V. A. Plungjan (2000: 84, 85) szerint ez „morfológiai egzotikumként” lehetséges, de csak ha egy már meglévő szógyökér egy bizonyos kontextusban elmarad, pontosabban zéróként jelenik meg, és a ϕ mellett csak a grammatikai jelentésű morfémát használjuk. Plungjan latin példájában azonban nem jelenik meg zéró tő. Az *eo*, *ire*, *ivi*, *itum* ’menni’ ige imperfectum töve eredetileg **ei-*, amely a mély magánhangzó előtt *e*-vé változott, mássalhangzó vagy magas magánhangzó előtt pedig *i*-vé. Vö. az imperfectum indicativus praesens alakjait és szegmentálását: E/1. *e-o* ’megyek’, 2. *i-s*, 3. *i-t*, T/1. *i-mus* ’megyünk’, 2. *i-tis*, 3. *e-unt*; imperfectum indicativus praeteritum: E/1. *i-ba-m* ’mentem’, 2. *i-ba-s*, 3. *i-ba-t* stb. (M. Nagy–Tegyei 1992: 94). A magyar azonban bizonyítja ennek a feltételezésnek a realitását: *Énvelem jössz vagy ővele?* / *Ø velem jössz vagy ϕ vele?* *Eljössz hozzám?* – *Elmegyek.* / *El ϕ*

• **Az ún. „igekötőkről”**. Kenesei (2000: 84): „A ragozott igével előforduló igekötőt viszont önálló (»független szó«) szónak kell tekintenünk, hiszen egyrészt a meghatározás szerint szabad forma (pl. *Hová mész?* – *Fel*), másrészt alaphelyzetben elválasztható az igétől egy másik szabad forma segítségével [...] Az igekötős igék képzett alakjaiban az igekötő már nem önálló szó, mivel ezek »befagyaszttják« az igekötőt.” A független szó, azaz a szabad forma fő kritériumai Keneseinél néhány lappal előbb (2000: 79) bizonyos morfémakapcsolatoknak a mondat különböző pozícióiban való **együtmozgathatósága** és az alkotóelemek sorrendjének a **megszakíthatatlansága**. E két különböző helyen található állítás között némi ellentmondás van. Ez azonban könnyen kiküszöbölhető, ha a nyelvet nem egy „máshonnan hozott” metanyelvi meghatározáshoz igazítjuk, hanem az adott nyelv leírásához meg tudjuk találni az adott nyelvi tényeket leíró metanyelvet. Első lépésként a morfémák szógyökérhez viszonyított pozicionális osztályozását célszerű elkülönítenünk azok használatbeli osztályozásától – ügyelve a szemantikai egység megmaradására. Eszerint a jelenlegi igekötők egy része szógyökér előtti prefix, másik részük pedig összetett szavakat képző gyökérmor-

féma. Használatuk szerint mindkét típus az igékben (a *menydörög* összetett igehez hasonlóan) helyüket változtatható **ambifixek**. A *megöl* prefixes ige például az *öl* ige befejezett párja (a folyamatos és befejezett ige párok az oroszban és a magyarban is önálló szavak), amelyben a *meg-* használata szerint ambifix. Vö.: **Megöltem** *Bárczi Benőt – Nem öltem meg* *Bárczi Benőt – „Bárczi Benőt én meg nem öltem”* (Arany). Vö.: az angolban: *mother-in-law – mothers-in-law* 'anyósok', *passer-by – passers-by* 'járókelők'; vö. a német az elváló prefixeket. A főnevekből elvonás útján keletkezett igeek prefixei nem válnak el: *nem felvételezik, nem kárpótol*. Az olvasók figyelmébe ajánlom a **discontinuous morpheme** (diskontinuierliches Morphem, *разрывная морфема* 'megszakítható morféma') terminust: ang. *absolutely – abso-blooming-lutely* (Martsa 2007: 72).

• **Az összetett szóról.** Összetett az a szó, amelyben legalább két szógyökér (radix) van. Kenesei (2000: 82): „Összetett szó az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól.” Kenesei úgy véli, hogy meghatározása alapján a *zsiros kenyér* összetett szó, mert nincsen **zsirosabb kenyér* vagy **nagyon zsiros kenyér*. Megfelelnek arról, hogy csak a tulajdonságot jelölő melléknevek fokozhatók: *Vékonyabb kenyérrre kend a zsírt; Nagyon vékony ez a rántott karaj*. A *gépgyártás* mellett lehetséges például *gép- és élelmiszergyártás, a partraszállás* szóban sem „két szabad forma” tevődik össze. Az *újraéled, létrehoz, továbbáll* szavak is összetettek, mert két gyökérmorféma van bennük. A gyökérmorfémák között több nyelvben (pl. német, orosz, néhány magyar idegen eredetű szóban) **interfix** is lehetséges: *barométer, galvanométer*. Az orosz összetett számevek mindkét tagját ragozzuk, és ennek ellenére egybeírjuk. A magyar *hónalj*, a Kenesei által helyesléssel említett *lábszár, fejjforma*, továbbá a *térdkalács, kézfej* „elidegeníthetetlen” testrészeket kifejező szavakat viszont ragozáskor szemantikai egységük megmaradása ellenére külön kell írunk: *hónalja* vagy *hóna alja*, de ez vonatkozik a *kertajtó – kert ajtaja, beleszeret – belém szeret* összetételekre is. A *lábnyom* szót pedig kétféleképpen ragozhatjuk: *A lába nyomába se léphetsz – Vaskos lábnyomától messze reng a parlag* (Arany).

• **A jelek és a szóalakok kapcsolata.** A **jelek** egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az egyes ragozási paradigmákba, de az esetenként vagy személyenként váltakozó ragok szigorúan strukturált paradigmákat alkotnak. Kenesei: „Akkor most tudjuk-e, hogy az *élesebb* új szó-e vagy csak az *éles* szó egy specifikus jelentésű alakja? És mi a specifikus jelentés az *olvasni*-ban az *olvas* tőhöz képest? És a határozott tárgy miatt szükséges tárgyas ragozásnak mi a specifikus jelentése?” (2004: 444). Válaszaim: 1) A tulajdonságot jelölő melléknevek, határozószók és egyes tulajdonságot kifejező főnevek lexikai jelentésének a fokozása jelekkel történik, amelyek **szóalakokat** (azaz 'csak a rájuk jellemző grammatikai jelentésű' morfológiai kategóriát) képeznek. Furcsa lenne, ha például a *Te rókább vagy a rókánál* mondatban két *róka* szavunk lenne (vö. *ravaszból vagy, mint a róka*). A népek primitív absztraháló képességének korában egy tulajdonság különböző fokozatú megjelenését új szóként fogták fel. Ennek bizonyítéka a latin leggyakrabban használt néhány melléknevének három különböző szóval történő fokozása, a németben, angolban és az oroszban az ilyen mellékneveknek közép- és felsőfokban már azonos gyökerek van. (Nem véletlen, hogy Kenesei is csak az *éles* és *élesebb* esetében nem tudja, hogy az *éles* és az *élesebb* egy vagy két szó-e, a *legélesebb*ről nem ír.) Vö.: lat. *bonus – melior – optimus*, ném. *gut – besser – best*, ang. *good – better – best*. De a következő mondatok összevetése is azt bizonyítja, hogy a mennyiségi fokozás nem változtatja meg az adott szó lexikai jelentését: *A Volga hosszú folyó Európában – A Volga hosszabb folyó Európában, mint a Duna – A Volga Európa leghosszabb folyója.* (A Volga hossza nem változik.) 2) Az *olvas* az ige ϕ személyragos alakja a lexikai jelentést időben, módban, személyben és számban behatárolja. Az *olvasni* mindezekről függetlenül főnevesítve fejezi ki az igei cselekvést. Nem véletlen, hogy a főnévi igenév a főnévhez hasonlóan bármely mondatrészt lehet. 3) A határozott tárgyas ragozás specifikus jelentése – az alanyi ragozással

összevetve – az, hogy határozott tárgyra utal, amely önállóan nem használatos (vö. *Mit csinálsz? – Olvasok/*Olvasom*). Továbbá ez a ragozási típus cáfolja az ige „mindenhatóságát” valló argumentum elméletet.

Olvasási módok – avagy az olvasó mentális szótára átprogramozásának időigényessége. Valahol olvastam, hogy a jelentés a nyelvtudománynak olyan alapfogalma, mint a létezésnek az élet. A jelentés félreértése, meg nem értése katasztrófákat is okozhat. Kettős terminusok, az olvasó számára új terminusok használata nehezíti a megértést és a nyelvi jelenségek azonosítását. Egy mondat jelentésének a megértéséhez végig kell olvasni az egész mondatot, azután el kell távolodni az első gondolatától, a triviától. Például *A morféma a legkisebb jelentéssel bíró nyelvi egység*. Az olvasó mentális szótárában a régen megtanult még sokáig megmarad, s újból is újból a felszínre tör. Kenesei a 441. lap alján pontosan idézi morféma meghatározásomat, hozzátéve, ez „csupán annyit ér, amennyit egy (vagy »a«) nyelvi elemzésben tenni lehet a segítségével”. A 442. oldalon viszont már „Petének abból a többször is elismételt sajátos felfogásából következik, hogy a morféma lehet jelentés nélküli elem is”. A 443. oldalon: „Pete morféma meghatározásában a »funkciónak« más feladatot ad, mint a »jelentésnek«: funkciója (de nem jelentése) van a kötőhangzónak..., de az »üres« alanyak is (pl. *Es regnet.*). Itt is ugyanazt a hibát követi el, mint korábban: a nyelvnek csak az egyik szintjét tekinti”. Elismétlem: egy morféma tartalmi oldalában **valamilyen jelentés vagy valamilyen funkció** van. A legkisebb nyelvi jel a szó, morféma csak „nyelvi jel jelölt”. Én is azt állítom, amit Kenesei, hogy a *dass, hogy* kötőszóknak nincs jelentésük, de tőle eltérően hangsúlyozom, hogy van funkciójuk. Arról is irtam, hogy Ahmanova szótára a jelentésnek mintegy 40 típusát, a funkciónak pedig 25 fajtáját sorolja fel. De Chalker és Weiner *The Oxford Dictionary of English Grammar*ben (1994) is megállapítja: „*Many different types of meaning are distinguished.*” A funkciókat pedig 3 nagy csoportra osztja. Kenesei szófaji felosztásában is vannak **funkcionális kategóriák** (2000: 1006).

A tanácsstalanságról. Elnézést kérek Keneseitől, hogy kénytelen volt „tanácsstalanul állni”, mert nem következetesen használom az „allomorf”, „morf”, „morféma megjelenési formái”, „egy morféma alternációs kifejezései” stb. terminusokat. Ezeknek a terminusoknak a használata különböző szerzőknél eltérő. – A „tanácsstalanság” szó használata közvetve arra utal, hogy ezt ő maga is nagyon jól tudja. – Itt csak arra utalok, hogy az oxfordi terminológiai szótárban például a *morph* jelentése lehet ugyanaz, mint az *allomorph*: **morph** „Any of the actual spoken forms of an abstract morpheme; the same as ALLOMORPH” (1994: 248).

Végezetül még egyszer megköszönöm Kenesei Istvánnak, hogy elolvasta írásomat, és hogy vitát is kezdeményezett az olvasottakról. Teljesen egyetértek vele, hogy „egy nagyobb terjedelmű munkában nyilván alaposabb válaszokat kaphattunk volna az ezekhez hasonló kérdésekre”. Veni, creator spiritus.

SZAKIRODALOM

- Ahmanova, O. S. (Ахманова О. С.) 1966. *Словарь лингв. терминов*. Сов. энциклопедия, М.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Studium könyvek 44. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bally, Charles 1955. *Общая лингвистика и вопросы франц. языка*. М. Иностранная лит. (Linguistique générale et linguistique française. P. 1932. 3. kiad. Berne, 1950.)
- Baranov, A. N.–Dobrovolskij, D. O. (eds) 1996. *English-Russian Dictionary of linguistics and semiotics*. About 8000 terms. Vol. I. Pomowski & Partner, Moscow.
- Bárzsi Géza 1958. A szótövek. In: *Magyar történeti szóalaktan*. I. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. ELTE, Budapest.
- Bloomfield, L. 1979. *Language*. George Allen Hamburg & Unwin, London, Boston, Sydney. (First published in 1933.)

- Bußmann, Hadamud 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.
- Crystal, David 1993. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell, Oxford.
- É. Kiss Katalin–Szabolcsi Anna 1992. Grammatikai elméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–78.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax: a functional-typological introduction*. Vol. I. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Hartmann, R. R. K.–Stork F. C. 197?. *Dictionary of Language and Linguistics*. Applied Science Publishers LTD, London.
- Jakobson, Roman–Halle, Morris 1956. *Fundamentals of Language*. Linguarum. The Hague.
- Kayne, Richar 1994. *The antisymmetry of Syntax*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Kelemen János 1981. Kultúra és szemiotika a nyelvfilozófia tükrében. In: Gráfik Imre–Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika*. Tanulmánygyűjtemény. AK, Budapest, 291–7.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollegáitól, tanítványaitól. II. kötet. JAPE, Pécs, 92–5.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122: 67–80.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73–136.
- Kenesei István 2004. Szavak, szófajok, toldalékok. *Nyr.* 128: 441–5.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. A szótár. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–37.
- Kis-Erős Ferenc 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája. Budapest.
- Martsa Sándor 2007. *English Morphology*. An Introduction. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- M. Nagy Ilona–Tegyey Imre 1992. *Latin nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1994. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pelz, Heidrun 1987. *Linguistik für Anfänger*. 7. Aufl. Hoffmann und Campe, Hamburg.
- Plungjan (Плунгян В. А.) 2000. *Общая морфология*. Введение в проблематику. Эдиториал УРСС, Москва.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kézi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pete István 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 187–95.
- Pete István 2006. A határozott tárgyas ragozásról. *Nyr.* 130: 317–24.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magda 1992. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Trón Viktor 2001. *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Once more about the necessity of a new redefinition of ‘morpheme’

The author enters into a controversy with István Kenesei on the necessity of a new redefinition of ‘morpheme’. Kenesei’s paper on “Words, morphemes, suffixes” (*Magyar Nyelvőr* 128 (2004): 441–445) raises a number of questions that point beyond the problems of that redefinition.